

ւոյ մարդոյ՝ յատկութիւններու հաղորդու-
թեամբ, ըլլալով մի և նոյն անձին մէջ
աստուածային և մարդկային բնութիւննե-
րը: Արդ նանայի մեկնութեան իմաստուն
ընթերցողին կ'իյնայ գրեթէ ամէն էջի
մէջ գտնալ ուղղափառ դասանութեան վը-
կայութիւններ՝ որոշեցմով աւելորդ է յո-
ղուածս ծանրաբեռնել, ուստի հոս դիտ-
մամբ յիշած քանի մը խրթին և երկդիմի
օրինակներս իրենք իրենցմէ կը լուծուին.
վասն զի հեղինակ մը լաւագոյն հասկնա-
լու միջոցն է՝ ինքն իր խօսքերէն դա-
տել:

Անցնինք այժմ քննել թէ նանա իր այս
մեկնութեան համար ուսկից օգտուած է:

Հ. Բ. ԶԲԱՔԵԱՆ

Շաքայարեկ

ԿԱՐԻՆ

ԵՒ ԻՐ ՎԱՃԱՌԱՅԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ ժ. դարուն արաբ աշխարհագիր-
ներ, Մասսուտի և Խատաբի, կը հաստա-
տէին թէ Տրապիզոն իրր սահմանագլխի
քաղաք իսլամ և Բիւզանդական աշխարհ-
ներուն՝ յաճախուած էր, մասնաւորապէս
իր տարեկան բազմաթիւ տոնավաճառնե-
րուն համար, մահմետական և չերքէզ,
հայ և յոյն վաճառականներէ, և կ'ըսէին
թէ ինչպէս իրենց երկիրը ներմուծուած
յոյն կերպասներն և բոլոր դիպակներն
Տրապիզոնէն կ'անցնէին, Մեծն Հայաս-
տան աշխարհագրական բացատրութիւն մը
ըլլալու վրայ էր: Վերջին բազրաստունի
թագաւորին մահէն վերջ, անոր տիրեցին
յոյներ, վրացիներ, թուրքեր և թրթար-
ներ. և եթէ փոզովուրդը Տաւրոսի վրայ
ապաստանելով և քաշուելով Աղեքսան-
դրիկի ձոցին վրայ, վերհաստատեց նոր
թագաւորութիւն մը, այսինքն է փոքր
Հայաստանիւր, սակայն ազգային հին հո-
գէն հազիւ ամենանեղ երկդ մը յաջողե-

ցաւ իր ազատութիւնը գտնել, նախ իբր
գրեթէ ինքնիշխան նահանգ մը յոյն կայս-
րութեան, յետոյ, երբ Բիւզանդիոն Լա-
տիններուն ձեռքն ինկաւ (1204) իբր կայս-
րութիւն Տրապիզոնի. չափազանց մեծ
անուն այսչափ փոքրիկ երկրի, թէ և կայ-
սրները կոթնենտներ ըլլային և սերէին
Անդրոնիկոսէն:

Գուցէ, այս փոփոխութեանց միջոց,
Տրապիզոն կորսնցուց իր վաճառականա-
կան կարեւորութիւնը. սակայն եթէ կոր-
սնցուց, շուտով վերասացաւ զայն, երբ
Պադուստ կործանեցաւ և Դավիթ — Սուլ-
թանիէի հետ — ամենակարեւոր կեդրոնն
եղաւ արեւելեան և հարաւային Ասիոյ հետ
փոխանակութեանց համար: Դավիթէմէն
Տրապիզոն ճամբան կարելի էր ձիով կրտ-
րել անցնիլ տասներկու կամ տասներեք
օրուան մէջ. մինչդեռ կարաւաններու հա-
մար երեսունէն երեսունեակու օր հար-
կաւոր էր:

Ուրեմն բաւական արագընթաց և նպաս-
տաւոր ճամբայ մը մեծաքանակ և մանր
համեմեղէններուն համար, որոնք ծովու
ճամբով կը փնտուէին: Ճամբայ մը, զոր
զգուշութեամբ կը պահպանեն, երբ քրիս-
տոնեայ աշխարհը, Եգիպտոսի Սուլթանին
հետ Թշնամութիւնները նորոգելով, ամէն
միջոց ձեռք կ'առնէ զայն աւերելու:

Թերեւս առջի անգամ Եդրայր Ֆիտէն-
ցիո Փատուացի, իր Liber recupera-
tionis Terræ Sanctæ մէջ, կ'առա-
ջարկէ պայքոտ ընել վաճառականական
ծովային զօին, որ Հնդկային Ովկիանոս-
սէն Եգիպտոս կ'երթար, անոր տեղ փո-
խանակելով ցամաքային զինք, Պարսից
ծովէն Միջերկրական կամ Սև Մով:

Դանի մը տասնեակ տարիներ վերջ
Մարին Սանթութ, իր Secreta Fidelium
Crucisին մէջ — ուրիշ ռազմագիտական
գրուածք մը սուրբ երկիրներուն աշխար-
հակալութեան համար — նոյն նիւթին կը
դառնայ, ցուցնելով որ, թէպէտ կարմիր
Մովու և Նեղոսի ուղիով ճամբու ծախ-
քերը նուազ են, բայց Սուլթանին պա-
հանջած չափազանց տուրքերը ո՛ր և է շահ

կը խափանէին. Մինչդեռ Պարսկաստանի կողմերը, թէև ճամբորդութիւնը աւելի սուղ, բայց կը փոխարինուի տուրքերու չափաւորութեամբը: Առանց հաշուելու որ առջի ճամբով արդէն իսկ կը փոխադրէին միայն մեծաքանակ եւ ծանրակշիռ համեմեղէններ, ինչպէս կոճապղպեղ (zenzero) եւ կասիա. իսկ երկրորդով աւելի քիչ կըռող՝ բայց մեծագին համեմեղները, ինչպէս հնդիկ պղպեղ (cubeb), մեխակ, մշկահոտ ընկուղձ, Դիստիկ է որ Եգիպտոսի կոճապղպեղը եւ կասիան պարսկաստանին ընդէ մէջ հինգերորդ նուազ կ'արժէին: Այս ամենուն վրայ աւելցուի նաև այն արագելը զոր Յովհաննէս ԻԲ. 1326ին դրաւ քրիստոնէայ վաճառականներուն վրայ Սուլթանին հետ առուտուր չընելու, արագելը մը՝ զոր վենետիկցիք ալ յարգեցին, գուցէ ակամայ:

Սոյն միջոցին այս ճամբան, Տրապիզոն-Էրզրում-Դավրէժ, միշտ աւելի կը յաճախուէր: Անկից 1295ին ծայրագոյն արևելքէն կը վերադառնային երեք փոլոններ. անկից չորս տարի առաջ մինչև Գաղայիոյ գացած էր Ճիովաննի Մոնթէ-քորվինոցի Ֆրանչիսկանը, որուն քիչ վերջ (1318) հետևեցաւ երանելին Ռոտրիքո Ուտինցի, մինչդեռ արդէն իսկ ԺԳ. դարուն սկիզբները Ֆրանչէսքո Պալտուչչի Փէկոլոթթի իր Pratica della Mercatura գրքին սկիզբը կը խմբագրէր ճամբորդութեան ուղեցոյց մը, Լայաս (Աղեքսանդրիկի ծոցին վրայ) - Էրզրում-Դավրէժ, անշուշտ աւելի երկար եւ դժուարին ուղի քան Տրապիզոն-Էրզրում-Դավրէժ գծինը. բայց Փլորենտացոց ընդհանրապէս, եւ մասնաւորապէս Պարտիներու ընկերութեան, Հայաստանի թագաւորութեան մէջ վայլած առաւելութիւնները այնքան էին, որ այս նշանաւոր վաճառականն ու քաղաքագէտը լաւ համարեցաւ իր հայրենակիցներուն առաջարկել այս ուղին, թէև աւելի երկայն, բայց գուցէ իրենց համար աւելի ապահովն ու խնայողականը:

Մենք՝ խալաքի վաճառականին կատարել պիտի տանք աւելի արագընթաց

ճամբան, զինքը ցամաք հանելով Տրապիզոն, վաճառականական մեծ կեդրոն մը կ'. Պոլսոյ, Քաֆֆայի, Դանայիսի եւ Լայասի միջև փոխանակութեանց: Ճենն վացիք եւ վենետիկցիք - ինչպէս պիտի տեսնենք - հոն բերդերով ամրացած թաղեր ունին. հոն իր բնակութիւնը հաստատած է եպիսկոպոս մը, եւ Ֆրանչիսկեան վանք ունի եւ աթոռ տրապիզոնեան առաքելութեան: Ամէն օր, բայց մասնաւորապէս տարեկան տօնավաճառին, շատ աշխարհներէ վաճառականներ հոն կը բերեն եւ կը փոխանակեն ամէն տեսակ վաճառքներ. Պաղտատի եւ Գահրէի ոսկիէ պատառները, Հնդկաստանի ու Չինաստանի մետաքսն ու բամբակը, ֆլանտրական, ֆրանս եւ իտալական չուխաները, մանաւանդ Ֆլորենցի կարմիր չուխան, Շամքանայի կտաններն ու Գերմանիոյ երկաթեղէններն, մանր ու մեծաքանակ համեմեղներ, լեղակ ու պաղլեղ, Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի մարգարիտն ու գոհարեղէնները, Տրապիզոն ինքնին կ'արտադրէ ասղնեգործ կտաւ, տրէզ, ըթանէ, բուրդէ եւ մետաքսէ գեղեցկերանգ կերպաներ. եւ իր լեռներէ կը հանէ արծաթ եւ ամենանոսր պաղլեղ. այս վերջինէն տարին շուրջ տասնուչորս հազար կենդինար:

Իրաւամբ երանելին Ռոտրիքոյ Տրապիզոնը կ'անուանէ նաւահանգիստ Մարաստանի, Պարսկաստանի եւ ամբողջ Արեւելի:

Քաղքէն մեկնելուն թերևս մեր վաճառականին ճամբորդութեան ձանձրոյթը պիտի ցրուէ տեսարան մը նման անոր որ հանդիպեցաւ վերոյիշեալ Ֆրանչիսկեանին եւ զինքը զարմացուց. կաքաւաճառ մը ծովկեղքէն կը ճամբորդէր. ինքը ոտքով կ'երթար, եւ կաքաւաններ, որ երեք հազարի չափ էին իրեն կը հետևէին գրեթէ իրայն թռչտելով. Եթէ տեղը կանգ առնէր ու քնանար, անոնք իր շուրջը կը բլրորէին ինչպէս ճուտերն թխամայրին: Այս տեսարանը շատ հազուադէպ էր, գէթ Ռամուսիոյ ըսածին համեմատ: Կամ գուցէ ճամբորդութեան ընկեր պիտի

ունենայ ֆրանչիսկիան մը որ ուրիշ հեռաւոր վանք մը կ'երթայ (ֆրանչիսկեանք ժԴ. դարու սկիզբները գրեթէ տաանուչորս վանք ունէին Արեւելքի Տեղապահական Վիճակին մէջ) ու պիտի պատմէ իրեն Ֆրա Ճէնթիլէ Մարգարիտ Տրապիզոնի մէջ կատարած դարձերը և Աստիզացոյն երեք հետևողներուն, (Antonio da Milano, Francesco da Petriolo և Monaldo da Ancona) մարտիրոսութիւնը Երզնկայի մէջ — իրենց ճամբուն աջակողմը:

Ձեկանան անցնելով, որ Տրապիզոնէն երեք օր հեռու է, թողով Բաբերդը իր ճննովական ղզեակով, հուսկ պիտի հասնի Էրզրում, վաճառականական ուրիշ մեծ գօղ մը Դավրէժին՝ Պարսից ծոցին, Լալասին՝ Ասորիքի Զուրեհուն, Տրապիզոնին՝ Սև Մոզուն միջև, Հին Արցն է վերաշինուած վաղեմի Թէոդոսուպօլսոյ վրայ և անուանուած Արզն—բում. Արզն «Հողմէականը» անոր ոյժն և զօրութիւնը ցուցնելու համար, Հոս ալ կը գտնուին արքեպիսկոպոսարան, ֆրանչիսկեան վանք, և իտալացի վաճառականներու բնակութիւններ: Թերևս հոն գոյութիւն ունի տարօրինակ շէնք մըն ալ որուն վրայ կը խօսի անանուն խանգարող մը երանելի Ոսորիքոյի ճամբորդութեան, իտալերէն երկրորդ բնագրին մէջ՝ հրատարակուած Բամուսիոյն:

Անշուշտ մեր վաճառականը Էրզրումը պիտի գտնէ գեղեցիկ և հարուստ քաղաք մը, ինչ որ երևցաւ Ոստինէքի Երանելիին, հացի, միսի, զիններու, պտուղներու և ամէն տեսակ կերակուրի առատութեամբ. բայց հոն պիտի գտնէ նաև սաստիկ ցուրտ մը: Բնակիչները իրեն պիտի ըսեն, թէ՛ իրենցը աշխարհիս է՛ն բարձր երկիրն է: Նշանաւոր է վաճառանոցը, Բազմաթիւ կարաւաններ հոն կը բերեն Տրապիզոն համար մեր յիշատակած բերքերը. անոնցմէ զատ Պատախշանի սուտակը, Թոքաթի պղինձը, Մուսուլի նուրբ գործածներն, Եզտի և Գազվիների արտադրութիւնները: Էրզրումէն վերջ իրեն թոյլ պիտի տանք

որ հեռանայ Հինն Հայաստանի սահմաններէն, հետեւելով Փէկոլոթթիի ուղեգծին. Արաքսը պիտի անցնի մեծ եօթնակամար կամուրջէ մը, պիտի ելլէ Սէրմէսաքալ (Երանելի Ոսորիքոյի Սարպիսաքալն), պիտի շարունակէ ճամբան մինչև Արարատի երևումը, և իրեն պիտի ըսեն թէ հոն կատարի վրայ տակաւին Նոյի տապանը անշարժ կցեր է յաւերժական ձիւներու մէջ. և ղեռ ուրիշ կարաւանատուներէ յետոյ հուսկ պիտի հասնի Դավրէժ, Պարսկաստանի խորերը, այնու հանդերձ լի վնասիկցիներով, ճննովացիներով, ֆիրենցիցիներով. հոն պիտի գտնէ մեծ բազմութիւն մը ֆրանչիսկեաններու և զմի նիկեաններու, որ նոյն քաղաքը Արեւելքի ու Արևմուտքի միջև տեղեկատուութեանց կեդրոն է՝ ըրած են:

Եթէ մեր վաճառականը իր հետ ապրանք ալ ունէր, պէտք է ամբողջ ճամբուն երկայնութեամբ շատ մաքս վճարէ, բայց անոնցմէ ղեռ աւելի tantaulaggioի տուրքեր, ինչպէս կը կոչէ զանոնք Փէկոլոթթի, այսինքն է պահպանութեան ձեռածիր «մոնղոլներուն, որ է աւագակ թաթարներուն» որոնք ճամբուն ապահովութիւնը իրենց վրայ առած էին, միշտ պատրաստ՝ ինչ որ կ'երևի, «բռնի» ալ իրենց իրաւունքները պահանջելու, և ղեռ ըստ նոյն իսկ իրենց քմահաճոյքը կատարելու, այնպէս որ խաղան—խան ամէն մէկ կարաւանատան սին մը կանգնած էր ու վրան արձանագրած տուրքի գումարը: Փէկոլոթթի կ'իմացնէ թէ Բագդակիրներու զաշտագետինը հասնելով, պէտք է «սիրով մէկ ազգանշանին» համեմատ վճարել: Ճամբուն մէջ մեր վաճառականը պէտք է ի նկատի առնէ կանոններ մը որոնք երեք և չորեքտասաներորդ դարու միջոցները պէտք էին շատ տարածուած ըլլալ խառնութիւններու մէջ. Փէկոլոթթիի և տա Ուցանոյի գրուածներուն մէջ անոնցմէ մէկ քանին յիշատակուած են, և ԺԵ. դարու վերջերը շատ անգամ տպագրուած՝ յարգի, և հիմայ հազուադէպ հատորիկներու մէջ: Ասոնցմէ մէկուն մէջ խմբա-

գրողը, Քիարինի՝ կ'ըսէ. « Մեխակները պէտք է որ մէջը սև և կարմրուկ ըլլան և աւելի դէպ ի սև քան թէ կարմրի հաւած. ոստերը պէտք են մազոտ ըլլալ և հաստ, և բունները չոր ու մաքուր: Պղպեղը աղէկ գոյնով ըլլալու է, ... խոշոր հատիկներ և գորշ, կոթին ներքև լեցուն և մէջը դատարկ: Մշկահոտ ընկոյզներն ալ պէտք է որ խոշոր ըլլան և պինդ, ու կեղևնին մաքուր, ոմանք կը համարին որ լաւ ըլլալու համար պէտք է որ քառորդէն աւելին խորշոմներ ունենայ և լեղի չըլլայ »:

Քիարինիէն յիշատակուած այս հրահանգը դեռ շատ անգամ ալ կրնայ կրկնուիլ. « Պղպեղ, կոճապղպեղ, մեխակ, մշկահոտ ընկոյզ և ուրիշ նման ապրանքներ ամէն քանակութեամբ կրնաս գնել »: Իսկ կտաններու, մետաղներու, գոհարեղէններու համար տրուած խրատները զանց կ'ընեմ, ընթերցողը չձանձրացնելու համար:

*
* *

Ուրեմն իտալացի վաճառականները կը կտրէին հին Մեծն Հայաստանի երկայնքն ու լայնքը. իսկ Տրապիզոնի կայսրութեան մէջ կը տիրէին ճննովացիներն ու վենետիկցիները:

Առաջինները, որ Կ. Պօլսոյ յոյն պետութիւնը պաշտպանած էին լատին խաչակրութեան դէմ, թերևս ԺԳ. դարուն առանձնաշնորհութիւններ ու արտօնութիւններ ստացան Կոնստնտնոսէն՝ որոնք ապաւինած էին Սև Մովսէս հարաւային ափանց վրայ: Անտարակոյս հոն կեդրոնացուցին իրենց առուտուրը, երբ, յոյն կայսրութիւնը վերհաստատուելով՝ Նինիփոսի դաշնադրութեամբ Վոսփորէն մինչև Ազախու ծովը ծովային գերիշխանութիւն ստացան: Ապահովապէս 1300ի միջոցները իրենց շնորհուեցաւ Տրապիզոնի մէջ առանձին թաղ մը, Արիստոս գղեակին մօտ (Leontoncastron) գլխաւոր Մէյտանի վրայ, վայր մը որ կը տիրէր թէ

նաւահանգստին և թէ նաւամատոյցին վերայ: Իրենց թոյլ տրուեցաւ Հիւպատոս մը՝ Քաֆֆայինէն անկախ, մանաւանդ թէ ուղղակի Gazeriaի պաշտօնատունէն առնուանով, օժանդակ ունենալով գաղթականութեան երևելիներէն ընտրուած ժողովը մը:

Սև Մովսէս ափանց բոլոր երկայնութեամբ կայարաններու շարք մը Կ. Պօլսոյ, կամ լաւ ևս Կալաթան կը միացընէր Տրապիզոնի: Երեքը հաստատուած էին Գասպեմունիի թուրքման իշխանութեան մէջ, Ամաստրիս՝ գիւղացադար մը գրեթէ բոլորովին ճննովական. Սինոպ ուր Գաղթականութիւն մը կը գտնուէր հիւպատոսէ մը կառավարուած. Ամիսոս՝ ճննովացոց ուրիշ մէկ նաւահանգիստը, այնքան մերձակայ թուրք Սամսոնին որ երկուքը գրեթէ միակ քաղաք մը կը կազմէին: Իսկ Տրապիզոնի կայսրութեան մէջ կային Քիոսաուն, Նշանաւոր գործակալատունով մը, հուսկ աւելի հեռու՝ Վրաստանի կողմերը, Կարսի գաղթականութիւնը: Եւ եթէ հաւատը ընծայենք պատմաբաններէն ոմանց, ճննովացիք ամբողջութեամբ և փոստկայներ ալ ունեցած են Տրապիզոնէն Դավրէժ ճամբուն երկայնութեամբ, որոնց երկուքէն ալ դեռ հոյաւ կապ և շքեղ աւերակները պէտք են մնացած ըլլալ ի Բարբերդ, Էրզրում, Հասան-Գալէ, Պալէզիտ: Սակայն այս գերիշխանութիւնը առանց հակառակութեանց չվարեցին:

Սինոպը, իր վեհապետներու համախորհուրդով, ծովահէններու բոյն մըն էր: Օրինակ մը տալու համար, 1299ին ճննովացի երկու վաճառական նաւեր ցամաք հանելով իրենց նաւաստիքը, յարձրկեցան իշխանին քնակութեան վրայ, կալանաւորեցին զինքը ու տարին Եւրոպա, յետոյ ստիպեցին զինքը որ սուղ գնով մը իր անձը ազատէ: Քառասուն տարի վերջ, շարունակելով աւազակութիւնները, Սիմոն տա Քուստոթոյ ինն ցովահաւով կը հասնի Բերա, նաւերէն երկու հատ կ'անշատէ՝ վախցնելու համար Տրապիզոնի

կայսրը — որ ասպատակութեան կը նըպաստէր — և միւս եօթով կը հասնի Բաֆֆա, ապրանքները կը պարպէ, և իր նաւարկութեան եօթը խոշոր նաւերը և ուրիշ քսան հաս թիթէ նաւակներ պատերազմի գինելով կը սկսի Ու Միւլը խուզարկել: Քիչ ժամանակի մէջ թուրք տասը նաւեր կը ձերբակալուին, որով կորուսած ապրանքնին նորէն կը ստանան:

Իսկ Տրապիզոնի հետ, գործերն աւելի կ'ենթոյնէին, և զրեթէ երկու դար, պատահարները փոփոխական:

Արիւծուց-ղղեակին թաղը ստանալէն վերջ, ճննովացիք ուրիշ, գուցէ չափազանց, պահանջներ ալ ըրին, որոնց մէջ նաև մաքսատան այցելութենէն ազատութիւնը: Գոռոզ ճննովան կը ձկտէր հարուստահարել և իր պաշտպանութեան ներքև ձգել այդ զրեթէ ծաղրական կայսրութիւնը:

Բայց Ալեքսիս Բ. տեղիք չտուաւ: Ըննովացիք սպառնացան քաղաքը թողուլ, ու պատրաստուեցան ալ իրենց բոլոր ինչ-քերով ելլելու: Ալեքսիս թոյլ տուաւ որ երթան, բայց իր մարդերով ջանաց խափանել որ տուրքեր մը վճարելէն առաջ չմեկնին:

Ճննովացիք, կայսերական գունդերը նաւահանգստէն հեռացնելու համար, կրակ տուին արուարձանի մը: Բայց կրակը տարածուելով մինչև նաւամատոյցը հասաւ և նոյն իսկ ճննովացուց ապրանքներէն մաս մը փախուց: Ճննովացիք առ ժամս խաղաղութիւն ըրին և տեղական օրէնքներուն յարմարեցան:

Բայց քիչ տարի վերջ (1311), վրէժ-խընդրութեան համար, Տրապիզոնի նաւարանը հրդեհեցին: Ալեքսիս ուզելով ասոր վրէժն հանել, արշաւանք մը կազմակերպեց, Սինոպի վեհապետին հետ, խրիմու գաղթականութեանց, բայց մասնաւորապէս Բաֆֆայի դէմ: Սոյն միջոցին Հոկոստիանոս Տորբա, Ալէքսիսի կրկուց և Մեկուլիւ Լէրքարի կը շրջէին Սև Միւլուն մէջ ու կ'ընկղմէին կայսերական նաւերը:

Այս ձեռնարկութեանց մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Լէրքարի, այնպէս որ իր նկատմամբ շինուեցաւ վէպ մըն ալ զոր ժեյ. դարուն Պարթոյումէն Սինարկա կըրկին մէջ բերաւ ու պատմեց զայն առ Փոնթանո ուղղած իր մէկ նամակին մէջ:

Ուրեմն կը պատմէին — այս պատմութիւնը երկար ատեն բերնէ բերան կը շրջէր Ու Միւլու ափանց վրայ — թէ ինչպէս Մէկուլիւ Լէրքարի ինդիր ունենալով պալատականի մը հետ — որ գուցէ կայսեր չափազանց մտերիմ մէկն էր — և հարուած մը ընդունելով անկից, մինչ ներկայ եղողները կ'արգիւլէին իրեն անմիջապէս վրէժն առնուլ, ի զուր Տրապիզոնի վեհապետէն յանցաւորին համար պատժ խնդրեց: Զայրացած դարձաւ ճեւնովա, կարմիր հագուած, ի նշան ամօթին, մօրուքը երկայն և խառնակ, մազերը ուսերէն վար ձգուած: Ժողկեց իր ազգականները, և երկու ցովանաւ գինելու չափ անոնցմէ օգնութիւն ընդունելով, առագաստ բացաւ դէպ ի Տրապիզոն. և ափէն հեռու բաց ծովուն մէջ երթեկեկելով, ինչ նաւ որ հանդիպէր կը ձերբակալէր, նաւաստիներուն և ճամբորդներուն քիթն ու աւանջները կը կտրէր ու կտրոնէրն աղիջուրի կը դնէր տակառակի մը մէջ: Որ մը միայն չորս ցովանաւ ձերբակալեց, երկու երկու վրանին յարձկելով, որոնցմէ բազմաթիւ գերիներ կալանաւորեց. անոնց մէջ կը գտնուէին ծեր մը և տղայ մը: Ի՞նչեր իր կեանքը նուրբեց որպէս զի տղան այդ անգուլթ նախատինքնին չամտենն: Մէկուլիւ՝ յուզուած, երբուքին ալ խնայեց, պայմանաւ որ տակառը տանէին կայսեր ու իր անձին համար արդարութիւն խընդրէին: Կայսրը անձամբ ծովեզերք եկաւ իր հետ բերելով պալատականը, ու հրամայեց անոր որ մինչև վիզը ջուր մտնելով Լէրքարիէն ներուժն խնդրէ: Լէրքարի ուզեց իր հակառակորդը ձեռքին տակն ունենալ. ու երբ անտաւ որ ան նաւին սանդուխէն վեր կ'ելլէր, ոտքով ուժգին հարուած մը զարկաւ դէմքին. երբ ան կը խնդրէր որ կեանքին խնայէ, բարկու-

թեամբ պատասխանեց. «Ձե՛ս գիտեր որ ճննովացիք կ'ինքնուր ղէմ անգութ չ'են»։
Թերեւս, մանաւանդ թէ հաւանորէն, զրոյց մըն է։

Ալեքսիսի և ճննովացւոց փոխադարձ իրարու հասուցած ֆնամներն ու չարիքները ստույգ են։ Այնպէս որ խաղաղութեան դաշնադրութեանց մը յանգեցան (1814 և 1816) որոնց զօրութեամբ ճննովացիք ստացան նոր թաղ մըն ալ, հոն ուր հին զինարանը կը գտնուէր, զայն ամբացնելու իրաւունքով. ունեցան նաև տուրքէ կատարեալ ազատութիւն։

Սակայն այս խաղաղութիւնը քիչ տեւեց։ Ժողովրդական խռովութիւն մը, զուցէ խտլացի վաճառականներու ամբարտաւանութենէն ծագած, աւերումի մատնեց ճննովացւոց և վննետիկցիներուն թաղերը ու եւրոպացիները ջարդեց։ Վննետիկցիք, ինչպէս պիտի տեսնենք, նախահոգութեամբ մը հեռացան. ընդհակառակն ճննովացիք յարձկեցան ֆեռասունին վրայ, թալլեցին զայն ու աւերեցին. յետոյ՝ երկրցս, զինեալ ցոկանաւերով երեցան Տրապիզոնի առջև։

Երկրորդ անգամին, ծեր և հիւանդոտն Միքայէլ տեղիք տուաւ ճննովացիք վերստացան Առիժուց—Դիդեակը և իրենց վաղեմի արտոնութիւնները (1348)։ Սակայն նորէն տեղի ունեցան հակառակութիւններ և վրէժխնդրութիւններ։ Ժե. զարու առջի կիսուն, ֆոզմա Թուրիկոյ կը տիրէ մեծ նաստանի մը ու զայն կ'ամբացնէ։ Կայսրը զայն վերստանալու համար կը պարտաւորուի վճարել. ուրիշ անգամ՝ ոսմիկ ժողովուրդը կ'աւարէ ճննովացիներու թաղը. բայց վերջնագրի մը սպառնալիքէն նորէն թաղը անոնց կը դարձնեն։ Նոյնպէս 1456ին, երբ երեք տարիէ ի վեր Գոռոզ ճննովան իր Սև Ծովի բոլոր գաղթականութիւնները Ս. Գէորգի Bancoին շնորհած էր, Bancoին խնամակալները կը սպառնան, ֆալլապիչիին անուամբ մէկու մը Տրապիզոնի մէջ կրած կեղեքումներուն վրէժը հանել։

Բայց երկու տարի վերջ նոյն խնամա-

կալները, Քաֆֆայի հիւպատոսներուն հրահանգներ տալով, կը պատուիրեն անոնց զանձել Տրապիզոնի Կայսրէն իր մէկ պարտքին ձեացորդը, զէթ զինով ու կազիններով. բայց կը յանձնարարեն զործը շատ խոհեմութեամբ կատարել, առանց յարաբերութեանց յայտնի խզումի. Ժամա-նակները փոխուած էին. Կալադա և Քաֆֆա այլ ևս Տրապիզոնի վախ չէին ազդեր և Կ. Պոլսոյ կը տիրէր Մհհմէտ Բ. Քանի մը տարի ալ, և յետոյ Ս. Գէորգի դրօշակը պիտի չծածանէր Սև Ծովուն վրայ։

*
*
*

Վննետիկ և Տրապիզոնի միջև յարաբերութիւններն աւելի խաղաղ ու հանդարտ էին։ Միայն 1319ին Կայսրը Վննետիկ վաճառականներուն շնորհեց նաւամատոյցի իրաւունք, երկիր, (կրպակի, եկեղեցւոյ և բնակութեան մը համար) և բնակարան պայլի մը, իր խորհրդականներուն, հաշուակալներուն, թարգմաններուն, վաճառանոցին վերահսկիչներուն, զաւազանակիրներուն ու մունետիկներուն։

Գուցէ լոկ անկից վերջ ծովային եօթը նաւախումբերէն մին Սինոպ — ուր վննետիկցիք հիւպատոս մ'ունէին օժանդակ ժողովրդով — և Տրապիզոն զրկուեցաւ Տալլացանոյ կ'ըսէ թէ ԺԳ զարու մէջտեղերը այս ցոկանաւերը Վննետիկը կը թողուին յուլիս 8էն 20ի միջոցները, Հայ նաւահանգստին համար սահմանուածները յաճախ չորս և երկու էին, շատ անգամ ալ միայն մէկ։

Վննետիկցիներուն նոր թաղը մասամբ մը կանգնեցաւ Leontoncastronի վրայ զոր ճննովացիներէն յափշտակած էին. ուսկից բողոքներ ու դիմումներ ըրին, և երկու հասարակապետութեանց մէջ համաձայնութիւն մը տեղի ունեցաւ փոխադարձ պատգամաւորութիւններով։

Ասկից գատ Տրապիզոնի մէջ վննետիկցիներուն ճննովացւոց հետ յարաբերութիւնները աւելի ձգեալ բռնելու համար, երկրորդներուն առանձնաշնորհութիւնները

առաջիններուն ալ տրուեցան: Այսինքն է իրաւունք ստացան, ինչպէս հայրենիքին մէջ, հոն ալ իրենց կշիռներն ու չափերը գործածել: ազատօրէն ոսկի, արծաթ և մարգարիտ ներմուծել: վաճառել ու արտածել առանց ապրանքներու համար որոշուած քսան փողի սովորական մաքսը պարտելու: ոսկիէ և մետաքսեայ կերպասներու վաճառումի համար հարկերն միայն մէկ վճարել: ղեռ մաքսատան վերաբերեալ ուրիշ իրաւունքներ ալ ստացան զոր յիշելն երկար և տաղտկալի պիտի ըլլայ: Աւելցնենք միայն որ վենետիկցիներու հետ միասին Տրապիգոն հասնող օտարականները իբր վենետիկցի կը նկատուէին և պարտաւորեալ էին միայն վճարել օտարականաց սահմանուած տուրքը կայսերական հանդերձատան արկղին:

Բայց 1343ի խռովութիւններէն վերջ վենետիկցիք հեռացան այն նաւահանգըստէն և լոկ երկու տարի վերջ հոն վերադարձան: շինեցին իրենց թաղը ու պատրաստուեցան ալ զայն ամրացնելու:

Այն ատեն ճնեղվացիք ձեռք ձգեցին իրենց վաղեմի իրաւունքները, և այնքան ըրին որ — ինչպէս տեսանք — կրցան վերստանալ Leontocastron:

Իսկ վենետիկցիք, որովհետև իրենց թաղին համար յարմար վայր մը կ'ուզէին, թողլով խաղաղ պատգամաւորութիւններու դրութիւնը, ստիպուեցան Տրապիգոն ուղարկել լաւ զինուած ցոկանաւ մը: Այն ատեն միայն — 1367ին — ստացան Ս. Խաչ կոչուած բարձր դիրքը և զայն ամրացուցին: Կայսրը անոնց համար իր ծախքով շինեց պարիսպ և աշտարակ մը:

Յետոյ լաւ յարաբերութիւնները շարունակուեցան և վենետիկցիք զոհ էին իրենց ընդունած արտօնութիւններէն, որոնք նոր դաշնադրութիւններով աւելի շատացան (1391 և 1396): Տրապիգոնի և վենետիկոյ միջև փոխադարձ մեծաշուք պատգամաւորութիւններ տեղի ունեցան, իրենց մէջ չեմ գիտեր ազնուական ու արգարակորով ինչ բան կայ որ կը պակսի

ձենովայի հետ յարաբերութեանց մէջ: Առանձնականաց հետ յարաբերութիւններն ալ պէտք են ազդած ըլլալ այս տարբերութեան վրայ:

Անտարակոյս վենետիկեան գոռոզութիւնը շատ լաւ յազեցած էր երբ Գալոյանի կայսր — Տրապիգոնին վերջնութեամբ — որ Ուզուն Հասան Սուլթանին մէկ աղջկան հետ ամուսնացած էր, միւս երեքն ալ կնութեան տուաւ երեք աջնուականներու (Priuli, Cornaro, Zen): Յետին շողիւններ, Ժե. դարու կէսէն վերջ Ս. Մարկոսի դրօշակն ալ ամփոփուեցաւ Պոնտոսի վրայէն:

*
*
*

Փլորենտացիք Փոքրիկ Կայսրութեան հետ յարաբերութեան ուշ մտան, մասնաւոր թէ շատ ուշ: Եթէ, ինչպէս կը ցուցնեն մեզի ֆէկլովութիւն հրահանգներն ու տեղեկութիւնները, իտալացի վաճառականները Ժ. դարէն սկսեալ կը յաճախէին Միծն Հայաստանի ամէն կողմերը. եթէ այն ատենէն սկսեալ իրենց չուխաները կը տանէին Տրապիգոնի, Էրզրումի, Դաւրէթի վաճառատեղիները, Battistaf հասարակապետութիւնը Լիվոռնոյի շինութեանէն և ծովային հիւպատոսներու հաստատութիւնէն (1421) վերջ է միայն որ ծովային տէրութիւն մ'եղաւ. սակայն ան միշտպէս ալ մինչև Սև Ծով չյառաջեց:

Տա Ուցցանոյ, օրինակի համար, իր Compasso a mostrare a navigare մէջ, որ ծովագիտններու նկարագիր մըն է, ազուցած իր Pratica della Mercantura գրքին (1442), Կ. Պոլսէն անդին չերթար. այս սահմանը չէ անցած նաև փլորենտական ցոկանաւերու համար որոշեալ նաւամատոյցներու ցանկ մը, խումբաբար 1447ին:

Մական 1460ին Ֆիրէնցէ եկաւ Տանդէի հեռաւոր սերունդներէն մին, Michelangelo degli Alighieri, վաճառական ի Տրապիգոն ու զեսպան անոր վեհապետին:

ինքը Եւրոպայի կէտը պտտած էր բախտախնդիրներու գունդով մը որ կը թուի թէ ինքզինքնին կը հաստացնէին իբր յատուկ պատգամաւորներ Արեւելի իշխաններուն, Մէհմէտ Բ.ի դէմ օգնութիւն խնդրելու համար. կ'ընկերէր նաև Ֆրա Լոտովիքը Պոլոնեացիին, որ յանձնարարական թուղթեր կը բերէր Պիոս Բ.էն խանդավառած խաչակրութեան:

Բայց կ'երեւի որ Ալիկիէի ստուգիւ Դաւիթ Կոմնենոս կայսրէն պատուիրագոր մ'ուեննայ: Եւ իրապէս անոր անուամբ դաշնադրութիւն մը հաստատեց, որով փորքնտացիներուն կը շնորհուէր, նաև մատոյց, խանութ և սննեակ հրկապտոսի մը համար, ինչ որ դարեւ առաջ վնեւտիկցիներուն և ճննովացիներուն ըրած էին. զիջած էին միանգամայն որ ներմուծման համար հարիւրին լոկ երկու վըճարուի, իսկ արտածութեան՝ ոչինչ:

Հագիւ դաշինքը ստորագրուած՝ ծովու հրկապտոսները փութացին սահմանել որ վաճառականական երկու խոշոր ցոկանաւերէն մին, որոնք մարտ 1ին Լիվոնոյէն կը մեկնէին Արեւելի ծովափանց համար, Տրապիզոն ալ հանդիպի, արգիլելով սակայն տասն օրէն աւելի կենալ — ճննովացիներուն միւս նաւերուն ալ սահմանեալ ժամանակն էր — և «անկից կին գերիներ առնել» ընդ պատժով հարիւր ֆիորին տուգանքի ամէն մէկ գերիի համար: Թերևս փորքնտական նաւերը ժամանակ չունեցան հայ նաւահանգստին հանդիպելու: 1461ին Մեհմէտ Բ. Սկիւի չհարաւային բոլոր ափունքը կը զբաւէր, Տրապիզոն ալ մէջը:

Գուցէ առանձնաբար Calimalaի վաճառականները շարունակեցին առուտուրը. դեռ 1470ին անշուշտ հոն կը կատարէր իր վաճառականութիւնը Բանաստեղծին վերոյիշեալ ազգականը, որուն ֆիրմնէն — նաև այս պատճառաւ — խնդարից ընդունելութիւն մ'ըրած էր: Բայց այլևս պաշտօնական յարաբերութիւններ տեղի չունեցան:

Այսպէսով Սկիւին մէջ մարեցան

իտալական հասարակապետութեանց ծովային զօրութիւնները: Բայց իրենց յաշտակն ու հետքերն դեռ դարեր մնացին:

Խաւերէն լեզուն, ամբողջ եօթնետասներորդ դարուն, թուրք կայսրութեան ըրիտոննեայ ազգերու հետ յարաբերութեանց քաղաքագիտական լեզուն եղաւ: Եւ Մեծն Հայաստանի վաճառականական վազնի մամբայներուն երկայնքով, դեռ այսօր ալ տեղացիք իբր ճննովական կրկրտեն ամբութիւններու և կարաւանատուներու մնացորդները, թէ և թաթար կամ թուրքման ալ ըլլան:

ՆԵՒԼՈՑ ԳՄՔԻԱՆԻ

Թուրք. 2. Կ. Գ.

ՍԱՆՏԱՐԻՆԸ ԳԱՀԻՆ ՎՐԱՅ

Եւան—Շի—Քի դիմակը վար առաւ: Խորամանկ չինացիին հուսկ թագը ձեռք կը կորզէ, երեք մատնութիւններու մէջէն անցնելէն հտըր: Իր կեանքին պատճառութիւնը ամբողջ հիւսուած է գաղտնի մարպիկութիւններէ, դանդաղ փորձերէ, զգուշաւոր ձեռնավարութիւններէ, անուշ ննջութիւններէ, թոյլ երկիւղէ, ցուրտ վրէժինդրութենէ և համբերատար փառասիրութիւններէ: Չինաստան, որ ծածկամիտներու և յապաղիչներու երկիրն է, թերևս չտեսաւ երբեք աւելի որկրամոլ, աւելի լուակաց, աւելի համր և սողոսկող առնետ մը քան այս գիրուկ զինուորական մանտարինը՝ որ հետզհետէ վերանորոգող, պահպանողական, լրտես, կայսերական, հասարակապետական եղաւ, և հիմայ իր ամբամայաղթ մարմինը կը զեւտեղէ Մինկերու և Յինկերու գահին վրայ: Բնդափոխութեան և հակազդեցութեան մարդն եղաւ: Կեղծաւորեալ անգործութեամբ ամէն փոթորկներու վրայ նաւարկեց: Քանի խոշընդոտներու չյաղթեց նա իր երկար կեանքին մէջ: Շատ քիչ անգամ